

„SAJT ÉS KUKACOK”

(NÉMETH KRISZTINA: *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Argumentum, Budapest 2018. 196 oldal. ISBN 978-963-446-802-8)

Németh Krisztina kötete a habermasi „életvilág-fogalom” felől vizsgálja két mikroközösség, a szántási zsidók és a nekeresdpusztai pusztai közösség működési mechanizmusait. A megfigyelt mikrovilágok identitást reprezentáló törekvéseit a szerző elsősorban narratív életinterjúk felvételével és eredményeik elemzésével mutatja be.

A kötet kulcsmomentuma, az „életvilág-fogalom”, a kommunikatív cselekvés elméletének egyik legfontosabb teorémája, Jürgen Habermas nagyhatású könyvének (*The Theory of Communicative Action*, 1981) alapfogalma. A Habermasnál is az Alfred Schütz-i, Margaret Mead-i és Émile Durkheim-i alapokról induló, azokból transzformálódó fogalom – legrövidebb definíciója szerint – az a világ, amelyben „természetes beállítódásban tapasztaljuk a természetet, a kultúrát és a társadalmat, állást foglalunk ezek tárgyaival kapcsolatban, azok befolyásolnak bennünket, mi meg hatunk rájuk”. Ebben a beállítódásban az „életvilág” létezését „a társadalmat egy nem résztvevő megfigyelési perspektívájából csak a cselekvések rendszereként ragadhatjuk meg”. E cselekedetek funkcionális helyi értékének körüljárása történik meg a kötet elemzéseiben is. A szántási zsidó közösséggel foglalkozó fejezetekben mindez a holokauszt traumafeldolgozó technikái felől, a holokauszt mint újraértelmezésre készítő esemény és cezúra átélése felől történik meg. A nekeresdpusztai közösség tagjai számára az államosítás, majd a rendszerváltás lesznek hasonlóan működő csomópontok. Ezek az események a két közösség életének olyan traumatikus pillanataiként őrződnek meg az emlékezetben, amelyek az interpretációs stratégiák átgondolására, az élettörténeti narratíva átfogalmazására készítetik a csoport tagjait.

Miközben a közös „életvilág” a narratív életinterjú módszertani szempontból fontos alaphelyzete, a nem azonos „életvilágnál” a fordítás lehetősége is mindig ott

kell legyen. A kulturális trauma megtöri az élettörténet ívét, ezért olyan csomópont, amiből az „életvilág” eltűnésére vagy megmaradására vonatkozó információk is ki-nyerhetők.

A kötetben olvasható, a narratív életinterjúk segítségével, a szisztematikus visszakerdezés módszerével felvett interjúk az élettörténet mint információforrás hasznosságának kereteit – ez fejezetről fejezetre haladva világosan és meggyőzően rajzolódik ki – folyamatosan alakították. Németh Krisztina életinterjúi az induktív és a deduktív tartomelemzés együttes alkalmazásával szondázták a szántási zsidók „életvilágát”. A rurális jellegű Szántás zsidó lakosainak jó része a háború előtt az ipari-kereskedelmi szektorban dolgozott, a többség nukleáris családokban élt. Az izraelita elemi iskola a keresztény, például az evangélikus közösség tagjai számára is vonzó lehetőség volt. Bár a főutca képét jórészt a zsidó kereskedők és iparosok ma is álló polgári emeletes házai határozták meg, a klasszikus értelemben vett „gettó” nem volt értelmezhető településszerkezeti jelenség.

A szántási zsidó közösséget, más vidéki zsidó közösségekhez hasonló módon, a nagyfokú adaptációs képesség, az asszimilációs törekvés, az integrálódási hajlam és kettős identitás jellemezte. A hagyományokhoz való ambivalens viszonyba érkezik a holokauszttrauma. A holokauszt utáni hazatérés a kifosztottság, a bizalmatlanság attitűdjét teremtette meg, mindez a hagyományos szerkezet felbomlásához vezetett. A végleges elköltözés valamilyen formája, mint alternatíva, a szántási mikrovilágot is nagymértékben érintette. A helyben maradással is lehetetlenné váló visszailleszkedés ebben a közösségben elvitathatatlan tény volt, természetes következménye a magyar zsidóság genocídiumának. A holokauszt kollektív traumaként átélt kulturális traumává vált, így is jelent meg az elbeszélésekben. Így élték meg a szántási zsidók is, a vallás legitimitása sok esetben, szintén az előzetes premisszáknak nem ellentmondóan, náluk is megkérdőjeleződött.

A közösség „életvilágának” cezuráját jelentő kulturális trauma mindig reprezentálódásában válik azzá, reprezentálódása viszont rutinszerűvé, a mindennapok részévé teszi azt. A kulturális trauma a reprezentációval nyugvópontra kerül, az egyéni pszichés trauma nem eliminálódik ilyen módon. A trauma az utólagos értelmezésekben, a viszonyulásokban válik traumává. A szántásiak holokausztképe láthatóan ilyen közösségi élményként megélt trauma volt.

Az életinterjúk információalapú feldolgozása Németh számára a vizsgálatok során több anomáliát is tartogatott. A strukturált interjúk narratívái olykor ellentmondtak egymásnak. Az interjúalanyokat az emlékezetük leginkább a helyek és a nevek tekintetében csalta meg. A mesélők pontosságra törekvése, a visszaemlékezéseket uraló megfelelési vágy leginkább a nevek, az utcanevek, a helyrajzi kérdések tekintetében hordozott hibákat. A mikvéről, a rituális fürdőről például az azt már nem használó lányoknak, nőknek is voltak hallomásból szerzett emlékei. A fiúk, férfiak, ezt a teret értelemszerűen nem használva, az érdektelenség és nemtudás állapotában voltak a mikve valamikori helyét illetően. Németh kutatása – ezt a szántási „életvilágot” szondázó fejezetekben időről időre hangsúlyozza is – a schützi „életvilág-fogalom” empirikus alkalmazási lehetőségeinek erősségeit és gyengéit mutatja meg.

A szántási közösségben a trauma megkerülhetetlen tény volt, ezért adódott a terepmunka következő lépéséül egy másik közösséggel való összehasonlítás lehetősége. Az előzetes premissza az volt, hogy egy első látásra kevésbé traumatizált közösségben is megvizsgálható az „életvilág-értelmezés” koncepciója. Nekeresdpusztai társadalmának kutatási célpontként való kijelölése mellett szólt, hogy meglehetősen közel esett, nyolc-tíz kilométerre volt Szántástól, és sajátos, zárt térként működő egységről volt szó. A pusztai világok lehatárolt, önálló entitásként működő területek és közösségek. A pusztán megmutatkozott a monográfus személyes érintettségének módszertani hasznossága, és megnyíltak saját családtörténetének részletei is. Családjának pusztai kapcsolatai a metodológiai alapok és a megfigyelői szerep újraértelmezésének lehetőségeit hozták el.

A kiindulópont a szántásival megegyező számú és típusú életinterjú felvétele volt. Tehát az előzetes célkitűzés a szántási mintája volt: ott öt túlélő életinterjúja és öt nem zsidó helybeli félig strukturált interjúja képezte az elemzés tárgyát. Ezt a számot és adatfelvételi módszert kívánta megismételni a kutatás, a két közösség kulturális traumáinak, „életvilága” eltűnésének, eliminálódásának összehasonlítására. Ám Nekeresdpusztán, nem várt útként, csak félig strukturált interjúk és kevert (narratív és strukturált) interjúk készítése volt lehetséges. Egy interjút ráadásul itt emlékezetből kellett leírni, a rögzítésnek való ellenszegülés miatt. A nekeresdi pusztai társadalom feltérképezése a pusztai közösség maradványait, az „életvilág” meglétét detektálta, míg a szántási közösség egy végleg felbomlott csoportként és identitásként interpretálódott.

A nekeresdi pusztá többszörösen összetett és polarizált tér, ahol a cselédek és a nagybirtokosok egymás mellett éltek, és ahol ennek megfelelően a térhasználat messzemenőig szabályozott volt. A „fent” (a kastély és környéke) és a „lent” (a cselédházak, a nagyház) két pólusa – amelyek működését Illyés nagy hatású szociográfiája, a *Puszták népe* (1936) is ábrázolta – Nekeresdpusztán korszakokat át-évszelve élt tovább. Az egymástól elkülönülő terek szerepe persze fokozatosan visszaszorult, ám a „fent és „lent” dichotómiája a modern és posztmodern korszak térhasználati szabályai között is a legfontosabb viszonyulás maradt. Az életinterjúk azt mutatták, hogy az uralom legitimitása nem merült fel kérdésként, az uralom minden időszakban természetes volt. A grófi világ jó világ volt, kiszámítható rend és biztonság jellemezte. Az urak létének folytonosságán alapuló mentalitást a korszakok között észlelt párhuzamosság táplálta. A régi cselédek és az állami gazdaság dolgozói, valamint az urak és a vezetők közti analógia az interjúk szóhasználatában és főleg világképében is visszatükröződött. Ebben a modellben a gróf vagy a Kádár-korszak Kádár Jánosban megtestesülő „gondoskodó apa” szerepe és figurája folyamatosan összecsúszott.

A háború mint „felforgatott világ”, a pusztaiak emlékezetében, a történelmi okok és következmények híján a rendet felforgató traumaként értelmeződött. A holokauszt ennek részeként és zárványaként ábrázolódott, egy a többi borzalom közül, megnevezhetetlen nevű szörnyűség. Két pusztai interjúalany, Teréz és Magdolna történeteiben a háborús nemi erőszak is eufemizált formában jelent meg, nem tudni, „fedőemlékként” működött-e.

Ervin Goffmann, a szociológia metodológiai alapjainak egyik legnagyobb hatású kidolgozója, a résztvevő megfigyelésen alapuló állomásozó terepmunkát, persze részben ironikusan, a rendőrspicli ténykedéséhez hasonlította. A bizalmatlanságtól függetlenül is, a pusztán felvett interjúk alanyai sokszor érezték úgy, és ezt hangsúlyozták is, hogy nincs élettörténetük, vagy hogy az nem olyan érdekes. A „bőbeszédű csend” a pusztai életforma szociológiájának vonatkozási pontjaként megkerülhetetlen *Puszták népében* is többször megjelenik. Illyés pusztai nagyapja, a szociográfia híres részeiben, a „nyílt háritás” helyett kezdett sokszor „bonyolult magyarázkodásba”. A „sokat beszélek, hogy a lényegről ne kelljen” mentalitása a Nekeresdpusztán felvett interjúknak is visszatérő alaphelyzetük volt.

Az emberek az életinterjúk felvétele során ösztönösen használták az egykor érvényes normákat, ismereteket, mentalitásbeli választóvonalakat önmaguk textualizálásához. Az „életvilág” bizonyos alkotóelemei ilyen módon, bár közvetve és részlegesen, de rekonstruálhatók voltak. A kérdezőskor a nyitottság, az empátia, a semleges, nem sugalmazó, de célirányos kérdezősi mód a szükséges kiinduló helyzet. Mindezek körültekintő figyelembevételével mellett is, a megkérdezettek a befőzésről és a tartósítási technikákról sokszor szívesebben beszéltek, mint önmagukról. Bár a monográfus az egész gyermekkorában a pusztában élt nagymamájával egyeztetve választotta ki az interjúalanyokat és az életinterjúk felvételének módszereit, ez az attitűd sem mindig a várt eredményt hozta. A családfára tett utalás több esetben megkönnyítette a kérdező alaphelyzetét, de a házakba nehéz volt bejutni. A fotózás egyáltalán nem volt lehetséges, a hangfelvételek készítése is sokszor akadályba ütközött.

A pusztai történetekben az interjúer alakja és szerepe sokszor a bujkálás, méricskélés, tapogatódzás keresztmetszetében jelent meg, a beszélők sokszor a „nem tudnak semmit” állapotát sugallták. A kutató a narratív beszédhelyzet ideáltipikus idegenje helyett „ismerős idegen” lett a pusztán, főként a családjára tett utalások miatt.

Az egyik megkérdezett, Viola például, akit éppen a nagymama ajánlott, ambivalens módon viszonyult a kutatóhoz: segíteni is akart, de a viselkedéséből inkább az elzárkózást érezte ki az interjúkészítő. A régi életmódot tematizáló kérdéseket a családja számára kínos, a feledésre ítélt cselédléteket feszegető kérdésekként értelmezte. A vele egykorú Angéla hasonlóan elzárkózó volt, de ő édesanyját, Terézt ajánlotta potenciális alanyként, mint olyat, aki szeret beszélni. A nem várt konklúziók egyike, hogy jobb interjúk készültek azokkal, akik bizalmatlanok voltak és az interjúért inkább idegennek tekintették, mint azokkal, akik a beazonosítás után bizalmatlanul vagy ambivalens módon kezelték őt.

Az emlékezetstruktúrákban és a tabuként kezelt, elhallgatásokra épülő témákban volt különbség a pusztán maradó és az azt elhagyók között. A pusztáról elköltözők például hajlamosabbak voltak a „megejtett”, az urak szexuális visszaéléseinek kiszolgáltató lányokról szót ejteni. Az élettörténetek felépítése és tartalma, a gyakran érintett emlékezeti toposzok, szófordulatok nagyon hasonlóak voltak mind az idegenként, mind az „ismerős idegenként” felépített helyzetekben. Az információ visszatartásában az esetleges „hírvívő” szerep is fontos volt. A távolságtartás pedig a pusztáról kiemelkedett „félidegennek” is szólt. Sokan attól tartottak, hogy ha valaki rosszat mond valakiről, az

esetleg eljuthat az illető fülébe is. Ennek fényében volt érdekes megfigyelni azt az Illyés leírásaiban is hasonlóan megjelenő tény, hogy a pletyka, bár elítélendő a pusztán, mégis a legelterjedtebb szórakozási lehetőség. A pletyka működésének feltárása ez esetben a kutatói módszert segítő körülmény volt.

A kutató a kínálkozó attitűdök közül éppen sajátos köztes helyzete miatt a természetes, egyenrangú viszony megteremtését választotta. Az interjúk során sokszor hangsúlyozta, hogy erről „iskolai dolgozatot kell írnia”. Ám volt olyan egykori cseléd, aki végig a tanulatlan (cseléd) és a tanult (úr) hierarchikus viszonyában gondolkodott magukról az interjú során. Az „ismerős idegen” pozícióját a kutató családjának folyamatos felemelkedése is árnyalta, a pusztát elhagyóként „felettük állva”, és erre őket jelenlétével minduntalan emlékeztetve jelent meg előttük. Mindez nehezítette az életinterjúk felvételét, ám a végkövetkeztetésként kapott eredmény, a mellébeszélés attitűdje nemcsak ennek volt köszönhető. A mellébeszélés úgy tűnik, e közösség alapvető sajátja és nemcsak elfedő szerepet töltött be.

A kötet pusztai „életvilág” vizsgáló konklúzióinak egyike, hogy az érintettség nemcsak módszertani gubancok kiindulópontja lehet, hanem erőforrás is. A kutatás fontos tapasztalata volt, hogy a semleges terapeuta ideálisnak tartott szerepe sem tekinthet el az interjúelemzés reflektív vonásaitól. A pusztai terepmunka leírása nemcsak a nehezen megközelíthető csoportok vizsgálatának néhány aspektusára hívta fel a figyelmet, hanem a kvalitatív technikák „barkácsoló” jellegére is rávilágított.

Németh Krisztina kötete korábbi tanulmányai adatait egyetlen sűrű masszává dolgozza. Ha kell, kisebb terjedelemben hozza korábbi közleményei adatközlőinek történeteit, ha kell, hozzátesz a metodológiai fejtegetésekről (pl. adatfelvétel módjai és technikái) írt előzetes módszertani felvetéseihez. Nem ismétli, hanem valóban újragondolja, átstrukturálja, módszertani alapvetések cizellálására használja a kutatási eredményeit közlő előzetes közleményeit. Teszi mindezt azért, hogy az „életvilág” eltűnését vagy éppen zárványban konzerválódását minden oldalról, de főleg a módszer és a rendszer felől reprezentálja. A választott két közösség elemzése a metodológiai alapok finomhangolásának eredményeit hozza. A kutatás rávilágít azokra a körülményekre is, amelyek az „idegen” és az „érintett” résztvevő megfigyelői szerepeit szabályozhatják. Az „Életvilág-értelmezések” egy folyamatos „fordításra” szoruló egység (a szántási) és egy, a kutató érintettségéből adódóan ismert szabályokkal és kódokkal megközelíthető világ (a

nekeresdpusztai) élettörténeteiből olvassa ki a közösség legfőbb sajátosságait. A kötet nemcsak a két csoport életének mentalitástörténeti, szociológiai és kulturális antropológiai szempontból hasznosuló vonásait mutatja be, hanem az antropológiai terepmunka lehetséges viszonyulásait is argumentálja.

A vázolt probléma nemcsak közép-európai viszonylatokban izgalmas kérdés. A kis közösségek eltűnése, a mikrovilágok teljes felolvadása a következő évtizedek megállíthatatlan és permanens folyamata lesz. Ebben a globális identitásokra épülő szerkezetváltásban a reliktumként megmaradó „életvilágok” dokumentálása, azoknak még az esetleges kimozdulással is megőrzött hagyományai minden bizonnyal a kurrens szociológiai kutatások fókuszában maradnak majd. Az itt rendkívül alaposan és argumentáltan felvezetett terepmunka-stratégiák a mindenfajta migrációs folyamatok felerősödése során őrzött, maradványként szervesülő attitűdök, a kulturális transferek kutatásának megkerülhetetlen és hasznos módszerei lesznek.

Kovács Krisztina